

WALTER MARKOV (1909-93)

Østtysk historie- forsknings nestor

Af Ole Stender-Petersen

Historikeren Walter Markov var en af de store revolutionshistorikere. Som østtysk historiker nåede hans ry ikke langt uden for snævre fagkredse. Ole Stender-Petersen skriver om hans forfatterskab og liv og om de temaer hans metodisk kredsede omkring.

Walter Markov døde 3. juli 1993. Der var enighed om, at han var den østtyske historieforsknings nestor. *Die Zeit* karakteriserede 16. juli 1993 Markov som "en af de helt store tyske historikere i 20. årh.". Markov døde som den franske revolutionstids betydeligste tysk-sprogede forsker. "Rosa-Luxemburg-Verein" og "Karl-Lamprecht-Gesellschaft", som i høj grad kunne takke ham for deres oprettelse – Markov var fra 1991 æresformand i sidstnævnte – arrangerede 16.-17. april 1994 et Markov-kollokvium i Leipzig. De 34 bidrag fra kolleger og venner i øst og vest er nu blevet trykt.¹

Studieår og modstandsarbejde

Markov blev født i Graz 5. oktober 1909 som søn af en merkantilt ansat af slovensk nationalitet. Han gik i skole i Ljubljana, Beograd og Rijeka, altså byer i det senere Jugoslavien. Ved at stifte bekendtskab med diverse varianter af nationalisme blev han snart en afgjort anti-nationalist. Efter studentereksamen i 1927 studerede han historie, filosofi og slavistik ved universiteterne i Leipzig, Köln, Berlin, Hamburg og Bonn. I Berlin indviede Arthur Rosenberg – 1919-27 medlem af KPD – ham i marxismen, andre lærere var H. Oncken og Østeuropaeksperten O. Hoetzsch, der også lærte ham kildekritik. Med højeste udmærkelse blev han i Bonn 1934 doktor hos Fritz Kern, der havde oprettet et "Institut for universalhistorie". Disputatsen behandlede *Serbien mellem Østrig og Rusland 1897-1908*. Langt senere, fra 50erne, skulle Markov atter tage et Balkan-emne op: Oplysningen i Sydøsteuropa i 18.-19. årh.

Mens han var assistent hos Kern gik Markov ind i det illegale KPD. Maj 1934 organiserede han og den senere professor i BRD Hannes Schmidt en illegal gruppe af studerende, der udgav det illegale blad *Sozialistische Republik*. Febr. 1935 blev gruppen revet op af Gestapo og Markov og to deltagere stillet for Folkeretten 1936. De øvrige gruppe-medlem-

mer kom for en særdomstol. Særlig takket være Markovs diplomatiske vidneudsagn og historiske udredninger blev de fleste anklagede enten frikendt eller idømt minimale straffe. Men Markov selv fik 12 års fængsel, deraf 6 i isolation. Han indsattes i en straffeanstalt, Siegburg, ved Bonn. Det var studieår af en noget anden art. Da de amerikanske soldater nærmede sig, ledte han 10./11. april 1945 de politiske fangers selvbefrielse fra fængslet.² De ville dermed vise, at der også i Tyskland fandtes kræfter, der havde medvirket til fascismens fald.

Politisk arbejde

1946 var Markov med til – trods de franske besættelsesmyndigheders trakasserier – at danne den dengang tværpolitiske “Freie Deutsche Jugend” i den franske zone og med i oprettelsen af Kulturforbundet til Tysklands demokratiske Fornyelse. Han lærte Herbert Bartholmes at kende, der som desertør 1943 var flygtet til Sverige og der havde truffet Herbert Warnke og Paul Verner, men også oppositionelle KPD’ere som Margarete Buber-Neumann. Som medlem af FDJ-ledelsen i Rheinland-Pfalz blev Bartholmes, grundet sin kritik af SED beskyldt af KPD i 1950 for at være fransk spion. Den gik særligt ud på, at den sovjetiske forherligelse af den tsaristiske fortid ufordøjet var blevet overført til SEDs og FDJs skoler. Markov fandt dengang – 1949 – at der blot var tale om et “overgangsfænomen”.³ Da var han allerede i DDR.

Opgør med historismen

1946 havde Markov modtaget en kaldelse fra universitetet i Leipzig, der snart kom til at bære Karl Marx’ navn. Grunden var, at han lige så lidt som Bartholmes som KPD’er kunne opnå ansættelse i vest. Dertil kom, at han indtog et “universalhistorisk” standpunkt, thi “historien er enten total eller intet”. Han forstod tilmed verdenshistorien ligesom Marx-Engels som produktet af en ud af universelt gyldige love fremgået proces. Hvorimod det

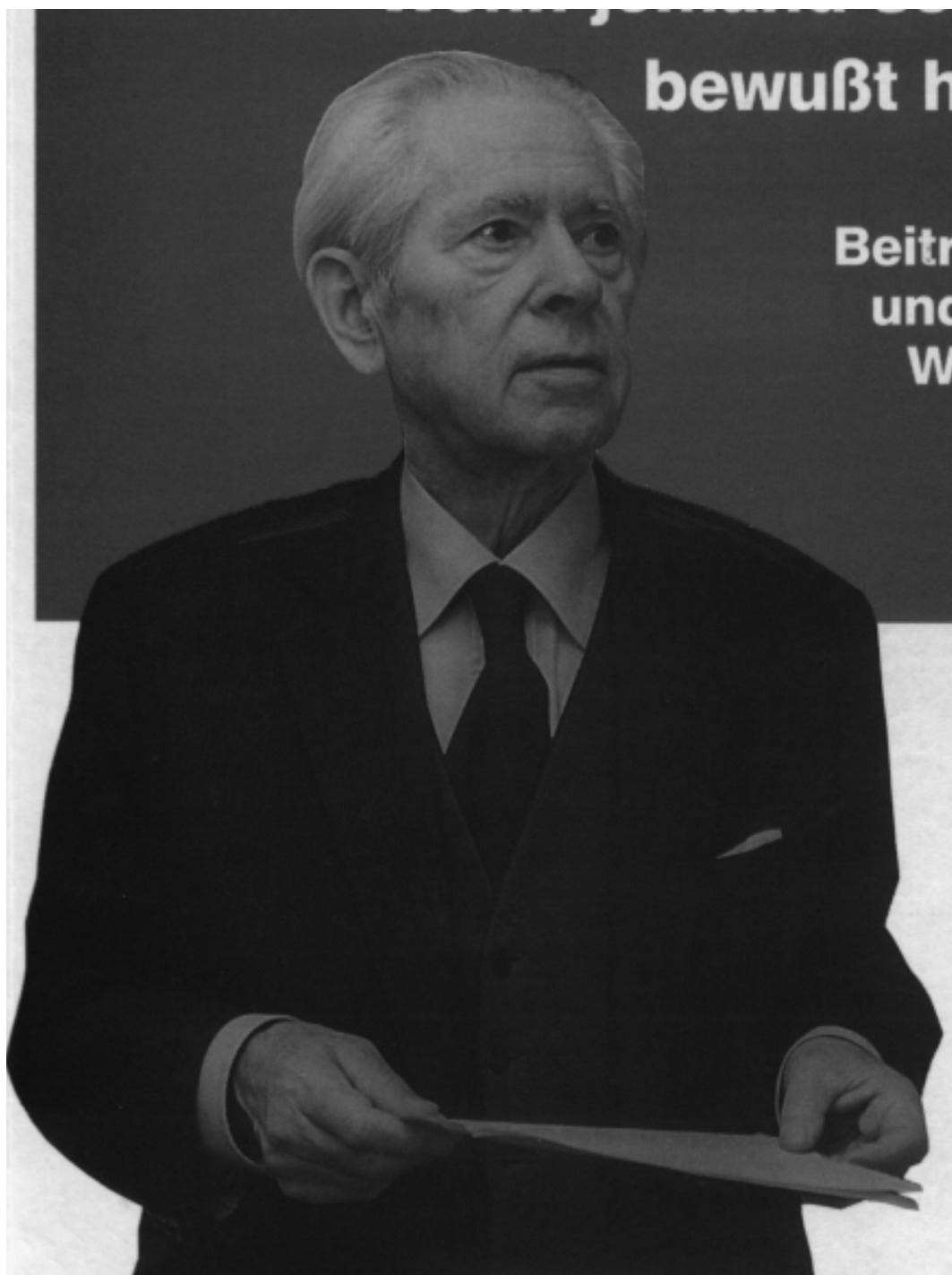
vesttyske historikerlaug ledet af Gerhard Ritter bekendte sig til den nationalt-orienterede historisme. Markov gik ind for kappestrid på de tyske universiteter mellem historieteoriene og for en “pluralistisk” historieforskning uden nogen monopolstilling hverken for marxismen eller historismen. Han værdsatte vel Ritters “æresoprejsning” 1936 af “den ægte ånd fra Potsdam” over for regimets plumpe udnyttelse og hans kontakt med 20.juli-folkene 1944. Men en nationalstatlig historiografi fandt Markov med de bitre erfaringer 1933-45 forældet. Bruddet var uopretteligt. Markov gik 1946 ind for en overvindelse af historismen og dens individualiserende historiesyn og støttede sig i dette opgør på F. Mehring og Georg Lukács.⁴

I dette opgør med historismen forekommer Markovs skarpe kritik (1950) af L. Ranke og af Ritters “belastning af den sen-romantiske Ranke-arv” samt symbiosen af historie og kunst, af historiografi og belletristik – dette i modsætning til Lukács, men i lighed med Ernst Bloch – lidt problematisk. I DDR kom Markovs syn til at dominere, først i 1980erne blev historismen i DDR bedømt mere differentieret.⁵ Hvor om alting er tenderede historieskrivning hos Markov i retning af en kunstform.

De første år i Leipzig

I Leipzig syntes udsigten til at drive universalhistorisk forskning i Lamprechts ånd Markov lysere end i vest. I Leipzig fandt humanister sammen, som havde bestået deres prøve også i kz-lejrene og fængslerne, i den indre og ydre emigration som Ernst Bloch, Ernst Engelberg, Gerh. Harig, Werner Krauss og Hans Mayer.

I 1947 habiliterede Markov sig med en afhandling om *Balkandiplomatiets grundtræk* og blev 1949 professor og leder af det af Lamprecht 1909 oprettede Institut for Kultur- og Universalhistorie, som han nu genopbyggede. Han søgte at udnytte nationalismens hele miskredit til at skaffe den universalhistoriske indfaldsvinkel større vægt.⁶

Walter Markov.

I sine første forelæsninger fra 1947 behandlede Markov *Revolutionernes historie i nyere tid*. Det var en gennemgang af “den borgerlige revolutionscyklus” fra de store bondeopstande og Nederlændenes frihedskrig 1566-81, den engelske revolution i 1640erne, Nordamerikas frihedskrig, den specielle franske revolutionscyklus 1789-1830-1848-1870/71, revolutionerne 1848/49, Pariserkommunen og de russiske revolutioner 1905 og 1917. Markov anlagde et universalhistorisk og udogmatisk, marxistisk perspektiv og inddrog også relevante begivenheder på andre kontinenter særlig i Sydamerika i gennemgangen. Dette sidste adskilte hans forelæsninger fra fagfællers i østzonen, der også befattede sig med “revolutionscyklen”. Forelæsningsrækken gjorde et stort indtryk på tilhørerne.⁷

Partieksklusion

Under den Kolde Krigs skærpelse blev Markov pludselig 1951 ekskluderet af SED anklaget bl.a. for “forbindelse med engelsk-amerikanske agenter” og “mistanke om agentvirksomhed”. Man tænker her uvilkårligt på hans sporadiske kontakt med Bartholmes. Markov blev også bebrejdet “titoisme”. SEDs partikontrolkommission i Sachsen afviste hans protest mod eksklusionen. Hans udhængning i lokalpressen som “statsfjende” gjorde et dybt indtryk på hans elever. Men en allerede beseglet afskedigelse formåede hans ven statssekretæren for universiteterne Gerh. Harig at hindre.

Men selv om direktøren var den samme – Markov – var ændringen af navnet “Institut for kultur- og universalhistorie” til “Institut for almindelig historie. Afd. nyere tid” betegnende.⁸ Navneskiftet og Markovs eksklusion var nemlig blot det ydre tegn på, at hans “universalhistoriske” program ikke lod sig gennemføre som et reelt alternativ i tysk historieskrivning. Taler af W. Ulbricht og det østtyske historikerlaugs ledende personlighed Leo Stern 1951-52 tydede tværtom på en re-nationalisering af historieskrivningen.⁹ Der var tale om en lang udvikling, hvor højdepunktet var

genopsætning af Frederik d. Stores rytterstatue på Unter den Linden 1980, efter at den 1945 hurtigt var blevet bragt af vejen af KPD. “Prøjsen er en del af vor historie” hed det nu under udformningen af en særlig “socialistisk tysk nationalbevidsthed” – i “nationen DDR”. Men endnu så sent som 1977 foregik et opgør med “det reaktionære prøjserdømme” og de vesttyske historikers rehabilitering af det.¹⁰

Efter 1951 iagttag SEDs ledelse forhøjet vagtsomhed over for Markov. Han blev anset for politisk utilforladelig lige indtil Karl Marx-universitetets “socialistiske omformning” 1957/58. Men da havde han også entydigt bekendt sig til den og til socialismen. Under de polske og ungarske begivenheder 1956 var han atter kommet i søgelyset, men forstod at svare for sig over for SEDs amtsledelse. Den status som et Fascismens Offer, som var blevet frakendt ham i 1951, fik han igen, men et tilbud om genoptagelse i SED gjorde han betinget af SEDs offentlige tilbagekaldelse af eksklusionsdommen, og det ville man ikke. Modsat sine kolleger Ernst Bloch og Hans Mayer forblev han i DDR og afslog et tilbud fra Göttingen. Han fik lov at foretage mange rejser til udlandet.¹¹ Altsammen i strid med den Kolde Krigs ‘logik’. Tilmed beklædte Markov netop fra 1951 også stillingen som direktør for Institut for USSRs Historie, fra 1956 kaldet Institut for de europæiske Folkedemokratiers Historie. 1968 gik det neden om og hjem grundet revisionismebeskyldninger.¹²

Alligevel fik Markov ikke lov at præge DDRs forskningspolitik og kun indirekte dens historiografiske “strategi”. Han er blevet opfattet som “en suveræn enspænder, hvis strenge videnskabelige standard dog tiltrak og formede elever”. Han var i ordets bedste betydning “skoledannende”, og hans forskning har været med til at præge DDR-historiografens videnskabelige profil.¹³

Sammenlignende kolonialhistorie

Efter sin partieksklusion tog Markov et nyt emne op: sammenlignende forskning af kolonialismen og kolonilandene. Han viede kolo-

nialsystemernes sammenlignende typologi og den revolutionære proces i 3. Verden stor opmærksomhed. 1951 stillede han på et institutmøde det spørgsmål, om det ikke var på tide at supplere den europæiske revolutionshistorie med det anti-kolonialistiske opbrud i 3. Verden. Det nye initiativ vakte straks mistænksomhed i SED-kredse navnlig grundet Markovs fra Marx og Engels afledte tese om kolonialismens relative progressivitet. Initiativet var jo også et nyt forsøg på at gennembryde det eurocentristiske historiesyn og "laugets eurocentristiske hovmod over for anderledes civilisationer". Det varede da også år, før det nye felt havde opnået akademisk legitimitet. Men en række energiske Markov-elever tog straks fat og fik hver sit kolonirige tildelt til udforskning, og flere discipliner inddrog sig i arbejdet.¹⁴

Det nye initiativ fik vind i sejlene under DDRs åbning til 3. Verden i 60erne. Markov overtog selv en tid direktoratet for det nye Afrika-Institut i Leipzig, fra o. 1964 Rådet/Sektionen for Asien-, Afrika- og Latinamerikavidenskaberne. Han redigerede *Studien zur Kolonialgeschichte*, en skriftrække, der kom i 11 bind indtil 1972.

Markov arbejdede også så at sige i marken. 1962-63 var han gæsteprofessor i Nigeria og besøgte 1963 Sri Lanka og 1965 Ægypten. 1970/71 tilbragte han et semester i Chile under Allende. Han virkede for marxismen i 3. Verden. Af særlig betydning var en konference i Leipzig 1961 om neokolonialismens betydning og de to tyske staters politik over for de nationale befrielsesbevægelser med deltagelse af ca. 50 forskere og politikere fra 3. Verden. Konferencen fik endog SED-ledelsens blå stempel. For talrige afrikanere og asiater blev Markov en inspirerende doktor-promotor.¹⁵

I sin analyse af de nye statsdannelse i 3. Verden bevægede Markov sig ikke uden for de diskutabile sovjetiske konceptioner "nationalbourgoisi", "progressive" officerskredse, "nationaldemokrati" og "ikke-kapitalistisk udviklingsvej", men også disse behandlet både udogmatisk og instruktivt¹⁶.

Hele dette "U-landsinitiativ" måtte 1968

lægges ad acta grundet U-landsforskningens placering i Berlin og Rostock som en følge af 3. universitetsreform.¹⁷

Markov og revolutionsforskningen

Allerede fra 1950erne var der kommet flere studier i DDR koncentreret om jakobinerne og sansculotterne under den franske revolution fra Markovs hånd som indledning til den sammenlignende revolutionsforskning, et felt hvor Markov især markerede sig som en internationalt anerkendt forsker. Feltet var ikke uden affinitet til studiet af kolonihistorien, Markov opererede således med begrebet "sorte jakobinere" i kolonilandene og de tidligere kolonilande. Han udvidede det teoretiske og empiriske sammenligningsfelt tilbage til Thomas Müntzer og fremad til befrielsesbevægelserne i 3. Verden¹⁸.

Grenzen des Jakobinerstaates (1955) indledte specialstudiet af revolutionens venstrefløj "les Enragés" trods skepsis fra de franske historikere, for hvem Robespierres betydning overskyggede "les Enragés".¹⁹ Men snart etablerede Markov intensiv kontakt med skeptikeren Georges Lefebvre og hans elevkreds.

1956 udkom Markovs *Jakobiner und Sansculotten* og *Über das Ende der Pariser Sansculottenbewegung*. Dialektikken mellem de to socialgrupper blev afdækket og jakobinerstatens "grænse" sat ved dens opgør med venstrefløjen, en problematik, der beskæftigede Markov til hans død. Der var til dels tale om en kombineret forskning ved Markov og fransk revolutionsforskningens 'grand old man' Albert Soboul. Begge havde de rod i antifascismens og Résistancens tradition. *Die Sansculotten von Paris. Dokumente zur Geschichte der Volksbewegung 1793-1794* (Berlin 1957) og *1789. Die Grosse Revolution der Franzosen* (1973) var fælles arbejder, Markov selv skrev *Volksbewegungen der französischen Revolution* (Frankfurt a.M./New York 1976). 1961 havde han udgivet den "beslægtede" sovjetforsker M. Dalins *Babeuf-Studien*. 1982 kom hans omfattende kildesamling *Revolution*

im Zeugenstand. Frankreich 1789-1799, I-II.

Markovs forsøg på at bestemme jakobinismens, sansculotteriets og yderste venstres historiske plads var et vigtigt bidrag til revolutionsforskningen. Marxistisk historieforsknings førende repræsentanter, Soboul og Lefebvre, M. Zacher og A.Z. Manfred (USSR) og G. Rudé (England) forsøgte at integrere analysen af folkebevægelsen under revolutionen i den marxistiske historiografi. Dette forsøg, særlig fællesarbejdet *Maximilien Robespierre 1758-1794* (1958) ansporede den borgerlige modpart til seriøst at befatte sig med revolutionsproblematikken. Arbejdet var udgivet af Markov, der i sit bidrag, "Robespierreisten und Jacquesroutins" behandlede forholdet mellem jakobinerne og revolutionens yderste venstrefløj.

Ud af specielt Markovs og Sobouls fælles bestræbelser fremstod et billede af den af småborgerlige og plebejisk/førproletariske lag fremgåede folkebevægelse, som i sine væsentlige konturer kan anses for afsluttet. Mere markant end før fremtrådte det menige folk i stormårene 1789-94 som revolutionens hovedkraft.²⁰

Egentlige studier af Jacques Roux, lederen af "les Enragés", var foruden det nævnte, grundige arbejde "Robespierreisten und Jacquesroutins" *Jacques Roux und Karl Marx. Zum Einzug der Enragés in die 'Heilige Familie'* (1965) og *Jacques Roux oder vom Elend der Biographie* (1966), sidstnævnte en kritisk gennemgang af det hidtil om Roux skrevne.

Markovs livsværk var dog Roux-biografien *Die Freiheiten des Priesters Jacques Roux*, bestående af tre dele, den egentlige biografiske del med nævnte titel (Berlin 1967), en kilde-samling (1969), et bind ekskurser 1970 og et bind med taler og skrifter af Roux, *Freiheit wird die Welt erobern* (Leipzig 1970). Værket udviklede en venstrefløjens typologi, Roux blev sat i modsætning til småborgeren Robespierres terror og "les Enragés" set som forløbere for og foregribere af en proletarisk revolution, som kimform til den proletariske komponent i den borgerlige revolutionscyklus, hvor den havde sikret de store borgerlige revolutioners sejr, men stedse var blevet snydt

for sejrens frugter.

1969 var en sammenlignende revolutionsforskning fast etableret i Leipzig, 1976 blev et formeligt Interdisciplinært Center for sammenlignende Revolutionsforskning oprettet. Det udgav *Leipziger Beiträge zur Revolutionsgeschichte*, arrangerede kollokvier, således blev fransk-østtyske kollokvier nu en institution.²¹ Vigtige værker i den sammenlignende revolutionsforskning var hovedeleven Manfred Kossoks pragtværk *In tyrannos. Revolutionen der Weltgeschichte* (Leipzig 1989) og de af ham redigerede værker *Revolutionen der Neuzeit 1500-1917* (Berlin 1982) og *Vergleichende Revolutionsgeschichte. Probleme der Theorie und Methode* (Berlin 1988).

Der var tale om en forskning, som også omfattede arbejdskredse for borgerlige, nationaldemokratiske og socialistiske revolutioner. Den bidrog til en gennembrydning af forenklede eller DDR-centrerede revolutionsforestillinger og fandt langt fra altid officielt bifald specielt ikke samarbejdet med de franske revolutionsforskere²².

Efter sin pensionering 1982 fortsatte Markov sin forskning. "Revisionisterne"s angreb ledet af F. Furet på Markov-Soboul-skolens "jakobinerlinje" besvarede Markov med stor forståelse på 7. fransk-østtyske kollokvium 1984, viet mindet om den just afdøde Soboul²³. I pragtværket *Geschichte und Kultur des Grand Empire: Die Napoleon-Zeit* (Leipzig/Stuttgart 1985) behandlede Markov "verdenshistoriens hvirvelvind 1789-1815" og "kejserriget i blå-hvidt-rødt". Han var 1989 den ene af de to udgivere af et andet pragtværk, *Die Grosse Französische Revolution 1789*. Den af Kossok (død febr. 1993) udgivne vigtige *Weltgeschichte im Revolutionsquadrat* (Berlin 1979, ny udgave Vaduz 1982) rummer mange af de Markov-arbejder 1955-78, som savnes herhjemme.

Internationalt historikersarbejde. Markovs sidste år

Markov var altid åben for kontakt med forskere uden for DDR og søgte at knytte kontakt

også med vesttyske universiteter og lærde, en bestræbelse der efter 1956 befandt sig under "møllesten" bestående af "instrumentaliseringen af den videnskabelige kontakt" og hhv. DDR-ledelsens mistro og Vestens mistro til marxismen. Markov derimod gik ind for en fordomsfri international diskussion. Han var ivrig deltager i de internationale historikerkongresser 1955-80. 1968-69 etablerede han og den franske professor Ferdinand L'Huillier Europæiske Association for Samtidshistorie.²⁴

Markov var altid udogmatisk i sin politiske bedømmelse som i sin forskning. Han lærte sine elever at tænke, ikke blindt at tro, kritisk som han var over for "den socialistiske tyske nationalbevidsthed"²⁵. Efter Murens fald indrømmede han 1992, at "den realiserede socialisme ... afslørede sig som udelig, som et modbevist eksperiment og følgelig kørte fast i en blindgyde"; modsat den franske revolution forblev den russiske revolution "siddende fast i periferien og dannede ... til en vis grad et blot "udviklingsdiktatur"²⁶. Alligevel kunne han karakterisere "die Wende" – de to Tysklands genforening – som et nyt "Vendée" (som under den franske revolution), altså som en kontrarevolutionær drejning. Personligt var der for Markov som for mange andre østtyskere virkelig tale om en kontrarevolution. "Die Wende" forværrede hans i forvejen svage helbred, ikke mindst da han og hans familie 1992 måtte forlade deres villa ved Leipzig, fordi den tidligere ejer – flygtet 1950 fra DDR – gjorde krav på den. Sine sidste dage tilbragte Markov ved Berlin.²⁷ Han trådte i øvrigt ind i PDS midt under dettes krise.

Markovs gamle modstander Ritters negative dom (1949/50) over Markov som betydningsløs KPD-agitator, der ikke var nogen egentlig forsker,²⁸ præger stadig bedømmelsen af Markovs arbejder i de vesttyske forbundslande. Situationen for Karl Lamprechts og Markovs videnskabelige tradition tegner sig også kritisk ved universitetet i Leipzig²⁹. Dog er der nu dér etableret et Institut for Kultur- og Universalhistorie, der årligt udskriver en Markov-pris.

Ved sin pensionering kunne Markov se til-

bage på en række elever, der talte professorer, diplomater, ministre og nationalprismodtagere. Hans produktion omfatter 800 titler deraf ca 30 monografier. Han efterlod sig ved sin død foruden Irene Markov fem børn og flere børnebørn.

Noter

1. 'Wenn jemand seinen Kopf bewusst hinhielt'. *Beiträge zu Werk und Wirken Walter Markov* (Leipzig 1995), der kan bestilles hos værkets redaktør Manfred Neuhaus, "Rosa-Luxemburg-Verein", Sternwartenstrasse 31, D-04103 Leipzig.
2. Hannes Schmidts erindringer (kilde som n. 1, s. 33 f.).
3. Bartholmes erindringer (som n. 1, s. 35-39).
4. Manfred Kossoks levnedsskildringer af W.M., Werner Berthold om W.M. og den tyske historieforskning og Matthias Middell om W.M. i DDRs historieforskning (som n. 1, s. 24, 105-11 og 116-23). Jvf. Inga Floto specielt om Ritters opgør med en formentlig sammenhæng – som hævded af nazisterne – mellem Frederik d. Stores Prøjsen og Bismarcks Tyskland på den ene side og 3. Rige på den anden i *Festschrift til Povl Bagge*, København 1972, s. 54, 58, 61.
5. W.M.s afsnit i *Kritik der bürgerlichen Geschichtsschreibung* (ed. G. Lozek), Berlin 1950, her efter 4. oplag Frankfurt a.M. 1977, s. 89 f.- Berthold, Kossok samt K.-D. Eichler om W.M. og Bloch og Volker Caysa om M. og Lukács (som n. 1 og 4, s. 111, 28, 221-48).
6. Matthias Middell om W.M. og DDRs historieforskning (som n. 1, s. 116-23), Berthold (som n. 4, s. 107 ff.), M.N. Masjkin om W.M. og universalhistorien (som n. 1, s. 141 f.).
7. H.J. Friederici om W.M.s forelæsningsrække 1947 (som n. 1, s. 179-82). Masjkin (som n. 6, s. 141 f.).
8. Eberh. Wächtlers erindringer om anno 1951 (som n. 1, s. 41).
9. M. Middell (som n. 6, s. 122).
10. H. Hübner i den i n. 5 nævnte håndbog, s. 239, 244-48.
11. V. Didezuneit om W.M. og SEDs amtsledelse i Leipzig (som n. 1, 45 ff.), Walter Grab om W.M.s levnedsløb (ibid, s. 18).
12. Ernstgert Kalbe om W.M. og Balkan (som n. 1, s. 73).
13. Masjkin (som n. 6, s. 142); Wolfg. Küttler om W.M.s teoriopfattelse og historiekonception (som n. 1, 131).

14. Lothar Rathmann om W.M. og 3. Verden (som n.1, s. 183 f.), M. Middell og Masjkin (som n. 6, s. 122 og 142), Hans Piazza om "historiens totalitet" (som n. 1, s. 187 ff.).
15. Lothar Rathmann (som n. 14, s. 184 ff.), Grab (som n. 11, s. 9), Kossok (som n. 4, s. 30).
16. *Dokladi kongressa* (13. internationale Historiker-kongres august 1970 i Moskva) I,2, Moskva 1973, s. 139-54).
17. Rathmann (som n. 14, s. 184).
18. Küttler (som n. 13, a. 128 f.), Kossok (som n. 4, s. 29).
19. Katharina Middell om Markov og revolutionens venstre (som n. 1, s. 147). M. Middell (som n. 6, s. 123).
20. Kossok (som n. 4, 25 ff.), Grab (som n. 11, s. 17, Küttler (som n. 13, s. 127-30).
21. K. Middell (som n. 19, s. 151 f.). Küttler (som n. 13, s. 120 f., 132 f.). Kossok i *Zeitschrift für Geschichtsforschung* (ZfG) 11/1980, s. 1039-59).
22. Kalbe (som n. 12, s. 80), Middell (som n. 6, s. 123 f.).
23. ZfG 6/1984, s. 483-89, jvf. Küttler (som n. 13, s. 133 f.).
24. M. Middell (som n. 6, s. 123 f.). L'Huilliers mindeord (som n. 1, s. 69).
25. Bärbel Plöttners erindringer (som n. 1, s. 56 f.).
26. Küttler (som n. 13, s. 139).
27. Grab (som n. 11, s. 19 f.).
28. Berthold og M. Middell (som n. 4 s. 110 og n. 6, s. 122 f.).
29. Masjkin (som n. 6, s. 142).

Ole Stender-Petersen, Mag. art,
Kapevej 20, 2830 Virum, tlf. 4585 2078